

NAAR HET HEMELSE PARADIJS:
Leven en sterven als christen

Inleiding.....	2
Leven als christen	3
De tien geboden	3
De werken van barmhartigheid	4
Het steunen van de Kerk	5
Gebed voor de zielen in het vagevuur	6
Confrontatie met de dood	6
De dood komt onverwacht.....	6
Het gevaar van oorlog en epidemieën.....	8
Een beschermer tegen een onverwachte dood	8
Andere heilige beschermers.....	10
Sterven als christen.....	10
De laatste sacramenten	10
De kunst van goed sterven.....	11
Dode op zijn sterfbed	13
De begrafenis.....	14
Tot slot. Zorg na de dood	16
Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	16
Overzicht van de katernen	16
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	17
Colofon.....	17

Inleiding

'Naar het hemelse paradijs' bestaat uit twee katernen.¹ Ze geven een samenvatting van de ontwikkeling van het christelijke geloof voor zover relevant voor de herinneringspraktijken in de Katholieke Kerk van de (late) middeleeuwen.² De verhalen zijn bedoeld als hulpmiddel voor een beter begrip van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*.³

De katern *Zondeval en redding* gaat over het verlies van het paradijs op aarde, hoe daarna door de dood van Jezus Christus het hemelse paradijs toegankelijk werd, en de katholieke Kerk ontstond om de gelovigen te helpen dat paradijs na hun dood te bereiken. In de katern *Leven en sterven als christen* wordt besproken wat de gelovigen moeten doen om een plaats in de hemel te verdienen. Want de hemel kan niet zomaar betreden worden, zo leert de Kerk nog steeds.

In deze website staan citaten uit de Bijbel. In middeleeuws West-Europa was de katholieke godsdienst de dominante religie en daarin stond de Bijbel centraal. De Bijbel bestaat uit twee delen, namelijk het Oude en het Nieuwe Testament. Elk testament bestaat uit een aantal boeken.

Het Oude Testament komt deels overeen met de Joodse Tenach, ofwel de Hebreeuwse Bijbel. Het bevat verhalen over het Joodse volk, vanaf de schepping van de wereld tot en met de Babylonische ballingschap. Verder zijn er de boeken met spreuken, liederen en wetboeken. De verhalen bevatten ook profetieën over de komst van een [Messias](#), een verlosser.

Christenen noemen dit geheel van boeken het Oude Testament, omdat zij geloven dat de profetie in vervulling is gegaan met de komst van Jezus Christus. Het Nieuwe Testament, dat niet wordt erkend in het jodendom, gaat over de geboorte, het leven en de kruisdood van Christus, en over het ontstaan van de eerste christengemeenschappen.

Alle vertaalde citaten in deze website zijn afkomstig uit de [Nieuwe Bijbelvertaling](#), de standaardeditie met de deuterocanonieke boeken in de volgorde van de rooms-

---

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Voor het gebied van het huidige Nederland verstaan we in deze website onder 'late middeleeuwen' de periode tot aan de Reformatie, dus tot aan circa 1570. Vanaf dat jaar gingen steden over naar het protestantisme.

³ Voor literatuur waarin de stof uitgebreider aan bod komt, bijvoorbeeld Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (2000) of (beknopter) Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 20-64 en p. 129-264.

katholieke canon.⁴ Bij een citaat staat tussen haakjes waar het te vinden is. Eerst wordt het Bijbelboek genoemd, vaak afgekort (zoals Gen. voor Genesis, en Luc. voor Lucas), dan het nummer van het hoofdstuk en na de dubbele punt het vers of de verzen waar het om gaat.⁵ In de eerste vier boeken van het Nieuwe Testament, de zogenaamde Evangelieën van Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes, staat in grote lijnen hetzelfde verhaal over het leven, het sterven en de wederopstanding van Christus. In deze gevallen zijn steeds die passages gekozen die het meest aansluiten bij de afgebeelde voorstellingen.

Leven als christen

Het aardse paradijs was verloren gegaan door de zondeval, maar door de kruisdood van Christus was het hemels paradijs toegankelijk geworden. Volgens de leer van de Kerk was men daarbij afhankelijk van de genade van God: alleen door Gods toedoen mocht men het hemelrijk binnengaan.

Voorwaarde was wel dat men leefde als een goed christen. Gelovigen moesten dus bereid zijn het voorbeeld van Christus in hun levenswijze te volgen. Dat kon door:

- de tien geboden na te leven
- de werken van barmhartigheid te beoefenen
- de Kerk te steunen in het doen van haar werk, met geld en goederen, en
- te bidden voor de zielen in het vagevuur.

De tien geboden

De [tien geboden](#) gelden, net als de werken van barmhartigheid, zowel voor het jodendom als voor de verschillende Kerken van het christendom. Ook zijn er veel overeenkomsten met de tien geboden in de Koran. De tien geboden omvatten – vrij geformuleerd – de volgende regels:

1. geen andere goden vereren
2. geen afbeeldingen van God maken
3. de naam van God niet misbruiken
4. niet werken op de zevende dag; de zondag is (voor de katholieke Kerk) de rustdag bestemd voor eredienst
5. eerbied voor je ouders hebben
6. niemand doden

---

⁴ Eerste druk van 2004; gebruikte druk van 2012. Deze vertaling is tot stand gekomen door een samenwerking tussen de katholieke en protestantse bijbelstichtingen en – genootschappen. Voor verdere informatie over deze vertaling zie de website [NBV.nl](#). Zie voor een uitleg over [deuterocanonieke en apocriefe boeken](#). Zie ook:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Testament en https://nl.wikipedia.org/wiki/Hebreeuwse_Bijbel.

⁵ Voor meer informatie, zie [https://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbel_\(christendom\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbel_(christendom)). Over de Tenach, de Bijbel van het jodendom: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tenach>.

7. goed zorgen voor je partner, niet echtbreken
8. niet stelen
9. niet liegen
10. niet jaloers zijn op wat anderen hebben.

De werken van barmhartigheid

De werken van barmhartigheid staan in het Nieuwe Testament in het evangelie van [Matteüs \(25:35-36\)](#). Hier kondigt Jezus Christus Zijn terugkomst en het Laatste Oordeel aan. Hij somt ook op welke daden de mensen toegang tot de hemelse zaligheid zullen verlenen:

1. eten geven aan degenen die honger hebben
2. drinken geven aan hen die dorst hebben
3. vreemdelingen opnemen in je huis
4. kleding geven aan mensen die daar gebrek aan hebben
5. zieken bezoeken
6. gevangenen bezoeken.

Jezus noemt zes werken. Het zevende, het begraven van de doden, is in 1207 door de Kerk toegevoegd. Het is gebaseerd op het Bijbelboek [Tobit \(1:17\)](#): ‘en als ik zag dat het lichaam van een gestorven Israëliet buiten de muren van Nineve was gegooid, begroef ik het’.

Figuur 1 – Drie van de zeven Werken van barmhartigheid, Meester van Alkmaar, 1504 – [Rijksmuseum, Amsterdam](#). Van links naar rechts: het voeden van hongerigen, het begraven van de doden en het opnemen van vreemdelingen.

Het steunen van de Kerk

Tot de goede werken die christenen moesten verrichten, behoorde ook het ondersteunen van kerken en kloosters met geld, goederen en voorrechten (zoals vrijstelling van belasting).

De functionarissen van de Kerk hadden een inkomen nodig om hun werk ten behoeve van God en de gelovigen te kunnen doen. Kerken en kloosters moesten worden gebouwd, verbouwd en ingericht. Die inrichting was niet alleen nodig ter versiering van de kerk, maar ook om de [liturgie](#), de eredienst, mogelijk te maken. Hieronder vallen allerlei religieuze handelingen zoals heilige missen, de getijden die onder andere in veel kloosterkerken elke dag gevierd werden, processies, begrafenissen en memoriediensten.⁶

Figuur 2 – De linkerbladzijde toont het begin van de canon, de vaste gebeden van de mis. In missalen met miniaturen staan op die plaats vaak afbeeldingen van de Kruisiging, omdat in dit deel van de mis het offer van God aan de mensheid centraal staat. Missaal uit het Dominicanenklooster te Haarlem, 1504 – Museum Catharineconvent, Utrecht.

De mis had weliswaar een vast ritueel, maar een deel van de gebeden die werden gezongen of uitgesproken, wisselde door het jaar heen. Daarom hadden de priesters

⁶ Over wat wel en niet als liturgische diensten kan worden aangeduid, bestaan verschillende opvattingen. Zie over strikte en minder strikte definities De Loos, 'Van kaarsen en kerken' (2012).

een missaal nodig met overzichten van de teksten die op dat moment gebruikt moesten worden.⁷

Gebed voor de zielen in het vagevuur

Een goed christen moest ook bijdragen aan de zorg voor de zielen in het vagevuur. Afhankelijk van hun levenswijze en de boete die hun was opgelegd, verbleven christenen na hun dood voor langere of kortere tijd in het vagevuur, zo leerde de Kerk in de middeleeuwen.

Uitzonderingen waren de zielen van de [heiligen](#) van de Kerk die onmiddellijk na hun dood in de hemel werden toegelaten, en de zielen van de grote zondaars die geen vergiffenis hadden gevraagd en ontvangen. Die werden gelijk naar de hel gestuurd.

Behalve zelf een goed christen zijn, waren er ook twee andere manieren om de tijd in het vagevuur te bekorten: het verdienen van [aflaten](#) en het gebed en de missen voor het zielenheil van de overledenen.

Een aflaat kon men verdienen door op bedevaart te gaan naar het Heilige Land of naar plaatsen waar heiligen hadden geleefd of waar wonderen waren gebeurd. Ook het leveren van bijdragen aan de Kerk (bijvoorbeeld voor uitbreiding van een kerkgebouw), was bijvoorbeeld een middel om een aflaat te verdienen.

Confrontatie met de dood

Men moest dus zoveel mogelijk leven als christen, maar ieder gewoon mens beging zonden. Daarom moest de stervende ter vergeving van zijn zonden tijdig door een priester de laatste sacramenten ontvangen. Dit was nogal eens een probleem in de middeleeuwen.

De dood komt onverwacht

Het moment van de dood en van het Laatste Oordeel kwam namelijk in veel gevallen volkomen onverwacht. Daarvoor werd de middeleeuwer ook gewaarschuwd via preken, geschriften en voorstellingen. Afbeeldingen konden van alles tonen, zoals [dodendansen](#) en portretten met een doodshoofd en zandloper. Ze komen veel voor in getijden- en gebedenboeken, maar ook op de muren van kerkhoven en in kerken.

---

⁷ Bij figuur 2: zie Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken* (1993). p. 66 en Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de Dood* (1999), p. 176.

Figuur 3 – Drie levenden en de drie doden, Meester van het Dresdener gebedenboek, of atelier, circa 1480-1485 – [J. Paul Getty Museum, Los Angeles](#). (Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program.)

Bij figuur 3:

Dit is een afbeelding van de drie levenden en de drie doden. De mannen, in de kracht van hun leven, schrikken hevig als opeens de drie doden (hun toekomstig lot) naast hun verschijnen.

Ook de paarden zijn geschrokken. Ze steigeren, slaan op hol en lijken alle kanten op te willen draven, als het maar weg is van die vreselijke plaats.

In de marge staat te midden van planten en bloemen een doodshoofd en daaromheen een gouden banderol met in blauwe letters het woord 'Morieris' (Gij zult sterven). Dezelfde tekst staat in een banderol rechts onder de voorstelling.

Het gevaar van oorlog en epidemieën

In de middeleeuwen was de dood voortdurend aanwezig door oorlogen, overvallen door rondtrekkende bendes en epidemieën zoals de pest.

Figuur 4 – De pest van 1578-1579 in Leuven, schilderij, 1493 – [Museum M, Leuven](#). Foto: Johan Geleyns.

De pest die in 1578-79 in Leuven woedde, maakte grote aantallen slachtoffers, zoals ook blijkt uit het schilderij dat kort daarna werd vervaardigd.⁸

Bij figuur 4:

We zien de Jacobskerk, met daarvoor het kerkhof waarlangs een weg loopt. [1] Links bij de ingang van het kerkhof is een begrafenisstoet op weg naar de kerk. Vlakbij het gebouw bevindt zich al eenzelfde stoet. Priesters lopen af en aan. Op de weg lopen twee geestelijken. Kennelijk zijn ze op weg naar een stervende, want de man naast hen lijkt ze aan te sporen. Ze moeten opschieten, want het is belangrijk nog de laatste sacramenten te kunnen ontvangen, lijkt de boodschap te zijn.

⁸ Cohn, *The cult of remembrance* (1992); Noordegraaf en Valk, [De Pest in Holland](#) (2007).

[2] Op het kerkhof worden de doden begraven, onder andere door cellebroeders in bruin met beige pijen.

[3] Op de weg worden kisten aangedragen door een cellebroeder met kar en paard. De doden werden in de middeleeuwen niet in een kist begraven zoals nu, de kist was slechts het vervoersmiddel. [4] Op de voorgrond draagt een vrouw een kist naar een dode die langs de weg ligt. Naast hem zit een treurende vrouw. [5] De man in een draagstoel rechts is mogelijk ook getroffen door de pest. [6] Een cellebroeder te paard rijdt weg, vermoedelijk naar het volgende slachtoffer.

Een beschermer tegen een onverwachte dood

Figuur 5 – Houten beeld van de heilige Christoffel uit de Maartenskerk in Zevenaar, vervaardigd door Hendrik Douwerman, circa 1525 – [Museum Catharijneconvent, Utrecht](https://www.museumcatharijneconvent.nl/).

Vanwege het gevaar dat men liep, waren er heiligen die de christenen steunden. Een heilige van wie vrijwel zeker in elke kerk een afbeelding aanwezig is geweest, is de heilige Christoffel. Christoffel heeft helemaal niet bestaan, hij was een 'legendarische' heilige, maar hij was heel belangrijk: wie een afbeelding van Christoffel zag, zou die dag niet onvoorbereid sterven, zo geloofde men. De heilige werd daarom vooral vereerd door beroepsgroepen die moesten reizen. Reizen was levensgevaarlijk in de middeleeuwen en dat was een gigantisch probleem, want op reizen waren vaak geen priesters voorhanden die de laatste sacramenten konden toedienen. Op pelgrimages en kruistochten had men daarom graag een of meer priesters die mee-reisden.

Maar omdat gevaar altijd en overal voor iedereen dreigde, bevonden zich in veel kerken ook een grote afbeelding van Christoffel bij de uitgang. De gelovigen konden dan letterlijk in het voorbijgaan even naar hem kijken.

De legendarische Christoffel was een reus die alleen in dienst wilde zijn bij de machtigste op aarde. Hij trad in dienst van de koning, maar toen hij merkte dat die bang was voor de duivel, ging hij bij de duivel in dienst.

Toen hij vervolgens merkte dat de duivel bang was voor God, wilde hij God dienen. Een kluisenaar die langs een gevaarlijke rivier woonde, raadde hem daarom aan voortaan reizigers over de rivier te zetten.

Op een dag kwam een klein jongetje naar hem toe die overgezet wilde worden. Gaandeweg werd het kind zwaarder en toen Christoffel met grote moeite de overkant had bereikt, openbaarde het jongetje zich als Christus, heerser van hemel en aarde. Het kind is ook afgebeeld met een aardbol, hetgeen er op wijst dat Christoffel met het dragen van Christus op zijn schouders ook de zonden van de wereld op zijn schouders droeg.

Andere heilige beschermers

Heiligen fungeerden volgens de leer van de Kerk als middelaars tussen God en de mensen. Ze worden bescherm- of patroonheiligen genoemd. Het konden allerlei heiligen zijn, zowel martelaren als mensen die na een voorbeeldig leven heilig verklaard werden. Veel mensen zijn nog steeds – of ze het weten of niet – vernoemd naar een heilige. Denk aan Adelbertus (Bert), Bernadette, Franciscus (Frans of Frank), Frederik (Fred of Fik), Gerardus (Gerard of Geert), Helena (Helen), Johannes (Jan), Martinus (Maarten of Marten), Peter (Petrus) en Maria.

Ook waren er [heiligen die beschermden tegen bepaalde ziekten](#) die vaak in de middeleeuwen voorkwamen, zoals Blasius tegen keelziekten en Margaretha voor vrouwen in barensood. Barbara werd aangeroepen voor een goede dood.

Sterven als christen

Zoals we zagen betekende leven als christen zo min mogelijk zondigen, maar ook berouw hebben en biechten, zodat de begane zonden werden vergeven. Goed sterven was de laatste kans die men had.

De laatste sacramenten

Dit goede sterven betekende: sterven voorzien van de laatste sacramenten. Deze bestonden uit de biecht met de vergeving van de zonden, de ziekenzalving en de heilige communie.

Figuur 6 – [De laatste sacramenten](#), detail van een schilderij van Jeroen Bosch (werkplaats of navolger), 1510-1520, [Pradomuseum, Madrid](#) (Wikimedia Commons).

Bij figuur 6:

[1] De Dood staat klaar achter het bed van de stervende. Op het hoofdeinde loert een duivel, maar naast hem buigt een engel zich voorover om, zodra de zieke overlijdt, zijn ziel mee te nemen.

[2] Een priester spreekt de gebruikelijke gebeden uit. Naast hem staat zijn assistent met het busje met de zalf voor het heilig oliesel. Op de tafel staan een brandende

kaars en een ciborie met de heilige communie. [3] Een kloosterling houdt de stervende een kruisbeeld voor.

De voorstelling is een onderdeel van een schilderij met in het midden het oog van God en daaromheen de zeven doodzonden. Op de vier hoeken zijn de 'vier uitersten' afgebeeld: Dood (de hier afgebeelde voorstelling), Laatste Oordeel, Hemel en Hel.⁹

De kunst van goed sterven

Er zijn in de late Middeleeuwen diverse geschriften samengesteld die de kunst van het sterven tot onderwerp hadden. Ze worden met *Ars moriendi* aangeduid en behoren tot de meest verspreide boeken uit die tijd.

Aanvankelijk waren ze alleen bestemd voor priesters die de rituelen rond het sterfbed leidden. Later werden ze ook uit het Latijn vertaald in de diverse volkstalen en door leken gebruikt. Er zijn circa 300 handschriften en verschillende gedrukte versies bewaard gebleven.¹⁰

Figuur 7 – [Verleiding tot ongelooft](#)

In de eerste prent spelen de duivels de hoofdrol. Aan het hoofdeinde van het bed trekt een duivel het laken omhoog zodat de stervende niet ziet dat Maria, Christus en God de Vader achter hem staan. Aan het voeteneind staat een afgodsbeeld. Het wordt aanbeden door een koning en koningin. Zie je wel, de groten der aarde zijn je voorgegaan, lijkt de boodschap te zijn.

Op de voorgrond staat een halfnaakte vrouw met een gesel en roede. Waarschijnlijk moet zij de stervende duidelijk maken dat aan zijn straf voor al zijn slechte daden niet te ontkomen is. De man naast de vrouw biedt volgens de duivel de oplossing: hij wil zelfmoord plegen door zich de keel door te snijden.

⁹ Ilsink e.a., *Hieronymus Bosch* (2016), p. 468-475.

¹⁰ Zie voor een korte uiteenzetting, met literatuurverwijzingen Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 157.

Figuur 8 – [Aanmoediging tot geloof](#)

In de tweede houtsnede wordt het tegendeel van de eerste prent afgebeeld. De stervende wordt bijgestaan door een engel.

Aan de andere kant van het bed staan God de Zoon en God de Vader (met lange baard) tussen Maria en [Mozes](#) ([hier afgebeeld met horens](#)). Achter hen staat een groot aantal heiligen. God de Heilige Geest bevindt zich, in de gedaante van een duif, op het hoofdeinde van het bed.

De duivels weten dat ze verloren hebben en gaan ervandoor.

Figuur 9 – [De zalige dood](#)

Na de acht overige prenten volgt het 'eind goed, al goed' van de serie.

Een vrouw (mogelijk een begijn) geeft de dode een kaars in de handen, terwijl een engel de ziel opvangt uit de mond van de overledene. Achter hem staan meer engelen klaar.

Links daarvan wordt de gebruiker van de *Ars moriendi* nog eens herinnerd aan de kruisdood van Christus die de toegang tot de hemel mogelijk maakte. Eromheen staan Maria, Johannes en andere heiligen die de eeuwige zaligheid al hebben bereikt.

De duivels kunnen alleen nog maar toekijken en klagen: zij hebben de ziel verloren.

Prenten uit de tweede uitgave van de *Ars moriendi*, Meester E.S., circa 1450 – Ashmolean Museum, Oxford.

Dode op zijn sterfbed

De dood was een openbare aangelegenheid en er konden dan ook flink wat mensen aanwezig zijn bij het sterfproces. Datzelfde gold voor de dodenwake. Deze vond thuis en/of in de kerk plaats.

Soms kon het er bij zo'n dodenwake of daarna in het café nogal 'feestelijk' aan toegegaan, met uitgebreide maaltijden en zwelgpartijen. Stadsbesturen stelden daarom herhaaldelijk paal en perk aan de gang van zaken en het aantal genodigden.

Zo mochten volgens een Zutphense keur van 1373 bij een wake in huis bij een dode vrouw slechts drie of vier vrouwen blijven. Bij een man mochten acht mannen aanwezig zijn. Ook het aantal personen bij dodenwaken in kerken kende een limiet.¹¹

Figuur 10 – Een miniatuur uit het getijdenboek van Jacobus IV van Schotland (1473-1513), circa 1510-1520 – [J. Paul Getty Museum, Los Angeles](#). (Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program.)

¹¹ Hirsch, *Doodenritueel* (1921), p. 55-59.

Bij figuur 10:

Een aantal personen komt hun laatste eer bewijzen aan de overledene. Rond het sterfbed bidden kloosterlingen voor het zielenheil van de dode. Deze groep zou zeker niet bij gewone stervelingen aanwezig zijn: het gaat hier om kloosterlingen van verschillende orden.

Aan het voeteneinde van het bed wordt een monnik in zwart habijt, waarschijnlijk een Benedictijn, aangesproken door een bij hem knielende man. Naast hem bevinden zich een Karmeliet in witte mantel en donkerbruine pij en waarschijnlijk een Franciscan in grijze pij. Rechts van het bed bidt een Dominicaan in wit habijt en zwarte mantel, met naast hem een man van wie alleen de hoofdbedekking zichtbaar is. Aan de andere zijde staat een Benedictijn die, gezien de stoel (de lange smalle band) die hij om de hals heeft, de laatste sacramenten heeft toegediend. Achter hem staat een Kartuiser monnik.

De begrafenis

Begijnen hadden in de Middeleeuwen een belangrijke taak bij de verpleging van zieken en stervenden, en het verzorgen van de doden. Ook waakten zij bij de baar en het graf. Tijdens memoriediensten baden ze voor het zielenheil van de overledenen.

Behalve de dodenwake thuis kon ook, of in plaats daarvan, in de kerk een vigilie plaatsvinden. Vrijwel elk getijdenboek bevat het dodenofficie met teksten die over de dood handelen en die verspreid over de nachtelijke uren gebeden werden.

Figuur 11 – Het begraven van de doden, detail uit de Werken van barmhartigheid, circa 1510 – [Rijksmuseum Twenthe, Enschede](#).

Indien de dodenwake thuis had plaatsgevonden, trok de begrafenisstoet de volgende dag naar de kerk. Daarbij werden de klokken van de kerk geluid.¹² Het luiden van de

¹² Hirsch, *Doodenritueel* (1921), p. 52-55.

klokken was gebruikelijk, maar de duur ervan en het aantal klokken dat moest worden geluid was meestal afhankelijk van wat hiervoor betaald werd. In de rekeningen van de kerkmeesters van de Bavokerk in Haarlem vinden we dan ook een rubriek die met 'klok en graf' wordt aangeduid.

Een christen moest in gewijde aarde worden begraven, dus men kon begraven worden in de kerken, op de kerkhoven en in kloosters ook op andere plaatsen, zoals het pandhof en het kapittelhuis.¹³ Het meest geschikt was de kerk. Vooral een graf op het hoogkoor was geliefd. Dat was goed voor het zielenheil, want dan was men ook na de dood nog aanwezig bij de vele plechtige missen die er werden opgedragen.

Officieel was een graf op het koor verboden, omdat het de heiligste plaats in de kerk was. Het verbod werd echter regelmatig met voeten getreden omdat men grote wel-

doeners niet wilde teleurstellen. Het verbod moest dan ook keer op keer worden herhaald.¹⁴

Bij andere altaren, waar uiteraard ook missen werden opgedragen, mocht wel begraven worden.¹⁵ Wie zelf een altaar of een kapel met altaar had gesticht, had daar meestal ook een (familie)graf. Ook ambachtsgilden en broederschappen hadden vaak grafplaatsen bij hun altaar.

Pas in het begin van de negentiende eeuw werd om hygiënische redenen het begraven in de kerken verboden.

Figuur 12 – Grafzerk van Claes van Huessen (†1551) en Machtelt van Paenderen (†1536), nog steeds in de Bavokerk te Haarlem, waarschijnlijk kort na 1536 geplaatst – [Bavokerk, Haarlem](#).

¹³ Zie Bitter, Bonenkampová en Goudriaan (red.), *Graven spreken* (2013). Zie over mogelijkheden tot begraven in kloosters in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Plaatsen van herinnering*: Graven in de kerk, en, algemener voor de Haarlemse kloosters, de katern *Een eigen kloosterkerk*.

¹⁴ Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 52 (met literatuurverwijzingen).

¹⁵ Bij figuur 11: Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 184.

Bij figuur 12:

Het echtpaar dat is afgebeeld op de grafzerk kwam uit het patriciaat van Haarlem. Claas van Huessen was lid van het stadsbestuur en enige tijd burgemeester en de vader van Machteld, Willem Dirksz., was kerkmeester.

Boven hun hoofden zijn hun wapenschilden afgebeeld en in de hoeken van de zerk bevinden zich de vier evangelisten. In de inscriptie langs de rand van de zerk worden hun namen en hun sterfdag genoemd. Net als in memorievoorstellingen krijgt de man hier voorrang. Alhoewel zijn vrouw vijftien jaar eerder overleed, volgt haar inscriptie na die van haar echtgenoot.¹⁶

Het echtpaar is afgebeeld op een mat van stro en is gehuld in lijkwaden, zoals wel vaker het geval is op een grafsteen. Stro werd op allerlei manieren gebruikt in verband met het overlijden. De doden werden er op gelegd, al dan niet vervlochten tot een mat. Het werd ook wel gelegd bij het huis van de overledene en op de route naar het kerkhof over de weg gestrooid. Over de betekenis van het stro bestaan verschillende meningen, maar het gebruik lijkt in elk geval terug te gaan op het 'heidendom'.¹⁷

Tot slot. Zorg na de dood

Zoals uit deze katern en de katern over de zondeval en de verlossing is gebleken, was de zorg voor de doden nog niet voltooid met hun begrafenis. Zie voor uitgebreide informatie hierover vooral in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* onder *Gedenken in de praktijk* en *Plaatsen van herinnering* en in de katernen die behoren tot *Gedenken en herinneren* (zie overzicht hieronder).

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

---

¹⁶ Zie de *Medieval Memoria Online* database: [memorial object ID 985](#). Over de plaatsing van vrouwen en mannen zie onder andere de katern *Gedenken, complexer dan je zou denken*.

¹⁷ Hirsch, *Doodenritueel* (1921), p. 84-88.

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).